

PRATARMĖ

Etninių mažumų tapatumas Baltijos šalyse: tarp istorinės atminties ir šiuolaikinių iššūkių

Andrius Marcinkevičius

LIEUVOS SOCIALINIŲ TYRIMŲ CENTRO ETNINIŲ TYRIMŲ INSTITUTAS, VILNIUS

Šiame *Etniškumo studijų* leidinyje skaitytojų dėmesiui pristatomi etninių mažumų tapatumo trijose Baltijos šalyse naujausių mokslinių tyrimų rezultatai. Panašiai tematikai iki šiol skirta nemažai tyrimų, tačiau etniškumas Baltijos šalių visuomenėse ir toliau išlieka reikšmingu socialinės struktūros požymiu, o čia gyvenančių etninių mažumų tapatumas yra veikiamas ne tik istorinės atminties, bet ir dabartinės vidaus politikos bei platesnio tarptautinio konteksto aktualijų. Minėtos visuomenės per dvidešimtmetį, kuris praėjo nuo geležinės uždangos griuvimo ir Sovietų Sąjungos žlugimo, iki šiol patyrė tiek emociškai pakilius nacionalinio ir pilietinio susitelkimo, tiek kupinus etninių santykių įtampų laikotarpius. Tuo metu Baltijos šalyse vykę etnopolitiniai procesai ir vis labiau intensyvėjantys santykiai su „senosios“ Europos šalimis buvo neišvengiamai susiję su įvairiais iššūkiais etninių grupių tapatumui. Atsivėrus galimybėms nevaržomai įgyvendinti demokratines permainas ir dalyvauti Europos integracijos procesuose darėsi vis aiškiau, jog pilietinės, tolerantiškos etniniam, kalbiniam ir kultūriniam kitoniškumui visuomenės kūrimas yra sudėtingas bei ilgalaikis procesas, kuriame Baltijos šalių visuomenė neretai pristigo tokio pilietinio susitelkimo kaip kovoje su sovietiniu režimu.

Tapatumo tyrimuose svarbu tirti ne tik atskiras etnines grupes, bet ir atsižvelgti į jų tarpusavio sąveikos pobūdį. Ne tik etninės mažumos, tačiau ir daugumą Baltijos šalyse sudarančios etninės grupės susiduria su būtinybe permąstyti savo tapatybes vykstančių politinių, ekonominių ir kultūrinių pokyčių fone. Šis procesas susijęs su skirtingų interesų ir tapatumo grupių sąveikos formų paieška, su ekstremistinių ir ksenofobiškų nuostatų eliminavimu iš politinės retorikos bei praktikos, taip pat su tarptautiniais išpareigojimais žmogaus ir etninių mažumų teisių bei lygių galimybių srityse. Panašaus pobūdžio išpareigojimai tapo ne tik svarbia Baltijos šalių vidaus politikos dalimi, bet ir viena iš stojimo bei narystės Europos Sąjungoje (ES) sąlygų. Nors tarptautinių organizacijų rekomendacijos prisidėjo prie radikalių nacionalizmo išraiškų suvaldymo ir įstatymų, reglamentuojančių gyven-

tojų pilietines ar etninių mažumų teises, tobulinimo, kai kurie teisiniai aktai Baltijos šalyse vis dar išlieka etninės įtampos šaltiniais. Nuo priemonių, leidžiančių pašalinti tokio pobūdžio įtampas, įgyvendinimo sėkmės labai priklauso etninės daugumos ir etninių mažumų santykiai, tų mažumų savivoka bei požiūris į procesus, vykstančius ne tik lokaliu, bet ir regioniniu ar europiniu lygmeniu.

Etniškumo samprata Baltijos šalyse glaudžiai susijusi su jų permaininga politine raida XX a. Šioms šalims būdingas siekis revizuoti istoriją, kurią falsifikavo ar iškraipė Sovietų Sąjungos politinis režimas ir komunistinė ideologija. Daug pastangų įdėta valstybiniu lygmeniu įtvirtinant šio režimo draustus simbolius ir atributus. Šios pastangos sutapo su sovietinių simbolių ir atributų bei rusų kalbos eliminavimu iš šalių viešojo gyvenimo, taip pat atsikartojančiomis politinėmis ir ekonominėmis įtampomis santykiuose su buvusią metropoliją. Nuo XX a. paskutinio dešimtmečio vidurio nuosekliai įgyvendinamas Baltijos šalių tikslas užsitikrinti politinį ir ekonominį saugumą narystės europinėse ir euroatlantinėse organizacijose būdu ir sugrįžti į vakarietiškos kultūros orbitą buvo ir yra suvokiamas gyventojų daugumos kaip viena iš efektyvių galimybių išvengti tragiško politinės raidos scenarijaus pasikartojimo ateityje. Pastarųjų siekių įgyvendinimas ne visuomet sutapo su kai kurių etninių mažumų lūkesčiais, o tai sąlygojo papildomas prielaidas atsirasti etninėms įtampoms ir kliūtims stiprinant pilietinę visuomenę. Vienas iš būdingų pavyzdžių – šių šalių politika rusų ir rusakalbių gyventojų atžvilgiu, kurie ypač Latvijoje ir Estijoje (mažesniu mastu Lietuvoje) simbolizavo primestą sovietinio režimo etninę/etnolingvistinę gyventojų grupę. Tad šios grupės atstovai jautriau nei likusi visuomenės dalis išgyveno politinio, ekonominio bei socialinio statuso pokyčius, ištikusius juos po 1990–1991 m., ir prisitaikė prie jų lėčiau. Minėti pokyčiai, ypač pilietybės klausimas Latvijoje ir Estijoje, ne kartą tapo pasipiktinimo teisiniu statusu, diskriminacijos ir pavojaus tapatumui priežastimi.

Neatsitiktinai įvairių mokslo sričių tyrimuose po ES plėtros išaugo susidomėjimas veiksniais, darančiais poveikį Baltijos ir Rytų Europos valstybių etninių mažumų tapatumui lokaliu, regioniniu ir europiniu lygmeniu. Vienas iš pavyzdžių – tarptautinis projektas *ENRI-East: tautos tarp valstybių prie naujų rytinių ES sienų* (2008–2011), kuriame kartu su dar aštuoniomis Europos valstybėmis Lietuvai atstovavo Lietuvos socialinių tyrimų centras. Šio projekto įgyvendinimas leido ištirti veiksnius, šiuo metu darančius didžiausią poveikį Lietuvos rusų ir baltarusių tapatumo trajektorijoms. Pastarosios etninės mažumos atstovauja tai šalies gyventojų daliai, kurią su Lietuvos valstybe ir lietuvių visuomene glaudžiai sieja ilgaamžė istorija. Jai yra būdingos ir bendradarbiavimo sėkmės, ir neįveikiamos savitarpio santykių kontroversijos. Rusai ir baltarusiai atstovauja tiek Lietuvos teritorijoje šimt-

mečiais gyvenusių protėvių palikuonims, tiek migrantams, kurie čia atvyko sovietmečiu iš įvairių Sovietų Sąjungos regionų. Šiuo metu daugelio šių žmonių istorinės tėvynės – Rusijos Federacija ir Baltarusija – *de facto* yra ES politinės oponentės, tuo tarpu jie patys dėl susiklosčiusių politinių aplinkybių atsidūrė šių šalių ir ES rytiniame paribyje. Tad akademinio lygmeniu vis dar išlieka aktualūs klausimai, koks rusų ir baltarusių santykis su sovietmečio atmintimi ir kitomis istorinėms reminiscencijoms, kaip jų tapatumą veikia per pastarąjį dvidešimtmetį Lietuvos vidaus politika ir kokia vieta jų savimonėje tenka požiūriui į ES plėtrą ir europietiškos tapatybės ugdymą.

Dėl išvardytų aplinkybių etniškumas neturi būti suvokiamas kaip sustabarėjusi laike Lietuvos ir kitų valstybių visuomenės grupių tapatumo kategorija. Veikiau priešingai, etniškumo samprata turi būti revizuojama dėl nuolat atsinaujinančių iššūkių. Būti lietuviu, lenku, rusu ar baltarusiu skirtingais istoriniais laikotarpiais reiškė skirtingą lietuviškumo, lenkiškumo, rusiškumo ar baltarusiškumo kriterijų atstovavimą. Kintant etniškumo sampratai įvairiose visuomenės grupėse, nusistovėjusių metodologinių priėgų jau nebepakanka šiam sudėtingam reiškiniui paaiškinti. Etniškumas kaip mokslinės analizės objektas turi būti tyrinėjamas naujomis priegomis. Būtent naujų interpretacijų pristatymas yra vienas iš pagrindinių *Etniškumo studijų* leidinio tikslų. Šio numerio autorių straipsniai atspindi konstruktyvistinį požiūrį į individualų ir kolektyvinį tapatumą bei šios metodologijos taikymo tokių Lietuvos etninių mažumų kaip rusai ir baltarusiai atžvilgiu įdirbio rezultatus. Šitoks požiūris neigia tapatumą vien kaip objektyvią ar prigimtine duotybę ir teikia esminį prioritetą subjektyviam individo pasirinkimui, kuriuo remdamasis jis konstruoja savo tapatumą. Konstruktyvistinė paradigma akcentuoja etninių ribų tarp „savęs“ ir „kitų“ konstravimą, tuo tarpu etniškumo kultūrinis turinys laikomas antraeilės svarbos. Tokias ribas žyminčiais elementais gali tapti kilmė, kalba, religija, priklausomybė regionui, istorinė atmintis ir pan.

Analizuoti minėtas ribas konstruojančius veiksnius yra svarbu, nes jie lemia ne tik visuomenės etninės įvairovės buvimą, bet kartais sudaro kliūtis glaudesnei etninių grupių sąveikai bei pilietiškumo sklaidai. Antrojo pasaulinio karo interpretacijų spektras ir aistros dėl pergalės prieš nacistinę Vokietiją minėjimo datos yra bene ryškiausias vienos šalies piliečių tapatumų konflikto pavyzdys. Tai iki šiol sudaro svarias prielaidas egzistuoti Baltijos šalių dominuojančių tautų ir rusų bei rusakalbių gretose paraleliniam istorijos suvokimui, slopinančiam jų pilietinio susitelkimo laipsnį ir paliekančiam palankią dirvą stereotipiniams vienas kito vertinimams. Tyrinėjant etniškumą derėtų neapsiriboti dichotominiais vertinimais, būtina taip pat atsižvelgti į tai, kad etniškumo ribos gali būti paslankesnės nei fikso sovietmečiu privalomi tautybės įrašai pasuose ar visuotinių gyventojų surašymų duomenys.